

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 4. 2020. Issue 1.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem **782**.

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 4. 2020. Issue 1. Podgorica, June 2020.

Publishing this issue of MJSS was supported by the Ministry of Science of
Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 200 copies

Volume 4. 2020. Issue 1. Podgorica, June 2020.

CONTENTS:

IMAGINING YUGOSLAVIA A SOCIAL CONSTRUCT OR/AND AN IDEA WITH THE PURPOSE Vesko GARCEVIC	7
ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION AND LOCAL SELF-GOVERNMENT GOVERNMENT IN MONTENEGRO 1945-1963 Dragutin PAPOVIC	35
EXAMINING THE STOCK MARKET INDICES BEHAVIOUR IN HEALTH CRISIS CAUSED BY CORONAVIRUS Siniša KURTES, Nikola VIDOVIC	59
CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN THE LIBERATED TERRITORIES OF MONTENEGRO (1941-1945) Nenad PEROSEVIC	79
REVIEWS:	
THE RIGHT SIDE OF HISTORY - Book review: Tribute to Radoje Pajović Nada TOMOVIC	95
DISSOLVED STATE - Book review: Salih Fočo, Dissolved State Nenad PEROSEVIC	99
DECLARATION: DEFEND HISTORY	103
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	111

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 200 primjeraka

Volume 4. 2020. Issue 1. Podgorica, June 2020.

SADRŽAJ:

IMAGINARNA JUGOSLAVIJA, DRUŠTVENA KONSTRUKCIJA ILI IDEJA SA SVOJOM FUNKCIJOM Vesko GARČEVIĆ	7
ADMINISTRATIVNO-TERITORIJALNA PODJELA I LOKALNA SAMOUPRAVA U CRNOJ GORI 1945-1963 Dragutin PAPOVIĆ	35
ISPITIVANJE PONAŠANJA BERZANSKIH INDEKSA U ZDRAVSTVENOJ KRIZI IZAZVANOJ KORONAVIRUSOM Siniša KURTEŠ, Nikola VIDOVIĆ	59
KULTURNO-PROSVJETNI ŽIVOT NA OSLOBOĐENIM TERITORIJAMA CRNE GORE (1941-1945) Nenad PEROŠEVIĆ	79
 PRIKAZI I OSVRTI:	
PRAVA STRANA ISTORIJE - Prikaz knjige: Omaž Radoju Pajoviću Nada TOMOVIĆ	95
RASTURENA DRŽAVA - Prikaz knjige: Salih Fočo, Rasturena država Nenad Perošević	99
DEKLARACIJA: ODBRANIMO ISTORIJU	103
UPUTSTVA ZA AUTORE	111

Original scientific article**KULTURNO-PROSVJETNI ŽIVOT NA OSLOBOĐENIM TERITORIJAMA
CRNE GORE (1941-1945)**Nenad PEROŠEVIĆ¹

University of Montenegro, Faculty of Philosophy,

Danila Bojovica bb, Niksic - Montenegro

email: nenadpnk@gmail.com

ABSTRACT:

The paper explains the importance of activities and measures taken by the Communist Party of Yugoslavia in the field of cultural policy in the liberated territories of Montenegro in the Second World War. In the war period, the Communist Party of Yugoslavia observed the field of culture and education as an influential weapon in the struggle for power but also as an essential factor in the process of transformation of the former society into a new socialist society. According to the conditions and opportunities cultural life took places in the liberated territories, mainly expressed through literary creation, partisan theater and fine arts. It particularly important that cultural institutions were renewed and founded during the war and that they will continue to operate after cessation of war activities. For the planned post-war socio-economic transformation the culture had visible place in the plans of the Communist Party of Yugoslavia and the new government.

KEY WORDS:

Montenegro; Communist Party of Yugoslavia; Culture; Education

¹ NENAD PEROŠEVIĆ: born in Niksic on the 1st of August 1973 where he finished elementary and high school. He graduated from the Faculty of Philosophy in Niksic in 1999 at the study program of History and Geography. From 2000 to 2003 he worked at the Historical Institute in Podgorica. Since 2003 he has been working on Faculty of Philosophy in Niksic. In 2011, the title of assistant professor was elected to the rank of associate professor professor was elected in 2016. Since 2015 he has been the Vice Dean for Development and Finance.

SAŽETAK:

U radu se objašnjava značaj aktivnosti i mjera preduzetih od strane KPJ na polju kulturne politike na oslobođenim teritorijama u Crnoj Gori u Drugom svjetskom ratu. KPJ je u ratnom periodu područje kulture i prosvjete posmatrala kao moćno oružje u borbi za vlast, ali i kao bitan faktor u procesu preobražaja dotadašnjeg društva u novo socijalističko društvo. Shodno uslovima i mogućnostima na oslobođenim teritorijama odvijao se kulturni život najviše iskazan kroz literarno stvaralaštvo, partizansko pozorište i likovno stvaralaštvo. Posebno je značajno što su tokom rata obnavljane i osnivane institucije kulture koje će nastaviti sa radom i nakon prestanka ratnih dejstava. Za planirani poslijeratni društveno-ekonomski preobražaj kultura je imala vidno mjesto u planovima KPJ i nove vlasti.

Ključne riječi:

Crna Gora, KPJ, kultura, prosvjeta.

UVOD

Nakon stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine, Crna Gora je uz Makedoniju, Kosovo i Metohiju, zapadne i južne dijelove Srbije, dijelove Like i Korduna i dijelove Hercegovine, važila za jedan od najnerazvijenih dijelova novostvorene države. U periodu od 1919. do 1941. godine Crna Gora (od 1929. u sastavu Zetske banovine) bila je ekonomski i industrijski nerazvijena, sa 79,3% poljoprivrednog stanovništva, nerazvijenim saobraćajem i malom radnom produktivnošću (Marović, 1987, 11-15). Takva privredna i materijalna situacija odrazila se i na prosvjetno-kulturne prilike. Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1921. godine, Crna Gora je imala 67% nepismenog stanovništva (Radojičić, 2015, 373), da bi 1931. godine od ukupnog stanovništva (875.315) Zetske banovine (površine 30.741 km²) broj nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina bio smanjen, ali opet sa velikim procentom nepismenih: pismeno je bilo 51,2% muške i 17,1% ženske populacije (34% u prosjeku). Zetska banovina se odlikovala velikom neravnomjernošću u razvoju prosvjete. Dubrovnik je smatran pozitivnim primjerom razvoja prosvjete i kulture, dok su neki srezovi Crne Gore (Bijelo Polje, Berane, Danilovgrad, Kolašin) imali vrlo nizak stepen razvoja prosvjete (Dimić, 1997, 86-88). Iako se mreža škola u Crnoj Gori postepeno širila, ona je ipak do 1941. godine ostala nerazvijena, a ni broj ostalih institucija kulture nije bio veliki, što se vidi po statističkim podacima:

Tabela 1.

školska godina	osnovna škola	gimnazija	učiteljska škola	godina	pozorište	bioskop	muzeji i galerije
1939/40.	440	20	2	1939.	1	12	2

Izvor: Statistički godišnjak NRCG - 1955, 186, 196-197.

STAV KPJ PREMA KULTURI I PROSVJETI

Stvaralaštvo međuratne Crne Gore najjače se ispoljavalo u književnosti i likovnoj umjetnosti. Zasluga KPJ i drugih tada naprednih snaga je u činjenici što se u izuzetno nepovoljnim materijalnim uslovima međuratne Crne Gore kultura nije shvatala kao isključivo pravo društvene elite, već kao potreba i pravo najšire društvene zajednice. Sa takvim shvatanjem o ulozi i značaju kulture ušlo se u narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju 1941-1945. Kulturno-prosvjetni

rad je tretiran i kao sredstvo i kao cilj revolucionarnog preobražaja društva. U skladu sa tim smatralo se da su kultura i stvaralaštvo najveći izraz revolucije. Staroj konzervativnoj građanskoj kulturi i antikulturi okupatora KPJ se u NOR-u i revoluciji suprotstavila kulturom masa i kulturom za mase. Takva nova kultura nosila je sa sobom i novog čovjeka svjesnog sopstvenih stvaralačkih moći, što je pozitivno djelovalo na njegovu snagu i afirmaciju. Sa rastom broja škola i biblioteka smanjivao se procenat nepismenih, a time je rastao broj svjesno opredijeljenih boraca za ideje narodnooslobodilačkog pokreta (Lakić, 1983, 158).

Organ Centralnog komiteta SKOJ-a *Omladinska borba* pisala je: „Naša borba i jeste borba napretka i kulture protiv nazatka nekulturnih varvara, koji uništavaju sve dragocjene kulturne tekovine naroda čitavog svijeta”. *Omladinski pokret*, partizanski list koji je od 1941. izlazio u Crnoj Gori, pisao je u jednom od svojih brojeva: „Narodnooslobodilačka borba nosi u sebi i borbu za kulturu, koja već danas počinje, a svoj puni zamah dobiće kada borba za slobodu bude završena. Knjiga nam pomaže da osvojimo slobodu, sloboda će nam omogućiti da osvojimo knjigu... Stoga knjiga i kulturni rad moraju biti nerazdvojni pratilac naše borbe za slobodu”. U jednom drugom dokumentu iz istog perioda se kaže da su „riječ i knjiga... glavno oružje”. „Da svi borci moraju naučiti čitati i pisati... Za tu svrhu treba odrediti drugove u odredu, koji će o svemu voditi računa. Ovi učitelji treba da koriste svaku mogućnost da prosvjećuju svoje drugove.” „Pobjeda nije pobjeda, ako umjetnost i ljepota ostaju pobjeđene”, riječi su majora Ovena Rida o ratu u Jugoslaviji 1941-1945, čiji je i sam bio svjedok. Na kongresu kulturnih radnika u Topuskom 1944, on je zaključio: „Mislim da nema nijedne vojske na svijetu koja bi pridavala toliku važnost kulturi.” I Vladimir Nazor je zapisao da na oslobođenoj teritoriji ... „Partizanska kultura ključa posvuda u partizanskim šumama, teče u mlazovima i u potocima, postaje rijeka. Nema odreda, bataljona brigade itd. koja ne izdaje svoj časopis: krcat pjesmicama, kratkim pričama, anegdotama”... (citirano prema: Lakić, 1995, 112). Ideja je bila jasna kao i cilj kome se težilo.

Za KPJ borba za masovnu kulturu i narodno prosvjećivanje bila je nerazdvojni dio revolucionarne borbe, pa se i kulturna politika NOP-a razvijala u skladu sa potrebama fronta i pozadine. Kao što je i na okupiranim područjima kultura i prosvjeta bila ideologizovana u duhu nacizma i fašizma, tako su i na oslobođenim teritorijama, pod kontrolom NOP-a, kultura i prosvjeta bile ideološki obojene. Prvi su veličali njemačku kulturu i rimsku civilizatorsku misiju, ističući se antikomunizmom,

antijevrejstvom, antimasonstvom, antisrpsstvom i antijugoslovenstvom. Drugi su isticali bratstvo i jedinstvo, patriotizam, ravnopravnost naroda, solidarnost i dr. I jedni i drugi su koristili raspoloživa sredstva za svoju propagandu (štampa, film, pozorište, muzika, radio), koja je drugoj strani bivala sve dostupnija kako se rat bližio kraju (Petranović, 1988, 357-360, 364).

ORGANIZACIJA KULTURNO-PROSVJETNOG RADA

Još dok je rat trajao narodna vlast u Crnoj Gori donosi dekrete o filmu, o čuvanju arhivske građe, o muzejima, o zaštiti kulturno-istorijskih i umjetničkih spomenika (20. decembar 1944), izdato je i uputstvo o potrebi prikupljanja svih štampanih stvari (20. decembra 1944) „knjiga, časopisa, listova, narodnih pjesama poniklih u ovome ratu, kao i drugih stvari” koje imaju kulturno-istorijski značaj, a upućen je i apel (24. decembar 1944) odjeljenja za prosvjetu prosvjetnim radnicima da sarađuju u partizanskoj štampi. Takođe, odmah početkom 1945. donijeta su brojna druga uputstva koja su imala za cilj da dalje unaprijede stanje u kulturi: Uputstvo povjereništva prosvjete o opštem prosvjećivanju (10. januar 1945), Uputstvo Povjereništva prosvjete za organizaciju učiteljskih kurseva (10. januar 1945), Uputstvo o obaveznom otvaranju domova kulture (24. januar 1945) itd. (Lakić, 1975, dok. br. 93, 94, 97, 112, 113, 127).

Na temu narodnooslobodilačke borbe, u periodu 1941-1945, u Jugoslaviji je sakupljeno čak 20.000 partizanskih pjesama, sačuvano je preko 11.000 listova grafike i crteža, čiji su autori 230 afirmisanih likovnih umjetnika, koji su učestvovali u oslobodilačkom ratu (Đorđe Andrejević – Kun, Ismet Mujezinović, Božidar Jakac, Pivo Karamatijević, Branko Šotra, Vuko Radović, Ivo Šubić, braća Ribar i dr.). Što se tiče izdavačke djelatnosti u različitom vremenskom opsegu i različitom tiražu, izlazilo je 3.500 raznih listova i izdato je blizu 6.000 naslova posebnih izdanja knjiga i brošura. Objavljenjo je više od 160 zbirki pjesama sa notama ili sa tekstovima za pjevanje. Štampano je preko 100 dramskih tekstova (pretežno jednočinki i skečeva). U 1943. publikovana je najznačajnija poema jugoslovenske književnosti stvorena u oslobodilačkom ratu – *Jama* Ivana Gorana Kovačića. Ogroman doprinos podsticanju antifašističke borbe dali su Vladimir Nazor, Radovan Zogović, Jure Kaščelan, Vladimir Popović, Branko Ćopić, Karel Kajuh, Čedomir Minderović, Koča Racin, Skender Kulenović, Esad Mekuli, Matej Bor, Miško Kranjec, Mirko Banjević i

dr. U aprilu 1942. osniva se reprezentativni pozorišni ansambl – Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije. U svom sastavu imalo je oko 60 članova osnivača, od kojih su mnogi bili već poznati i afirmisani dramski umjetnici, koji su napustili okupiranu teritoriju (Vjekoslav Afrić, Jože Ristić, Žorž Skrigin, Salko Repak, Milan Vujnović i dr). U rad ovog pozorišnog ansambla bili su uključeni kompozitor Nikola Hercigonja, dramski pisac Branislav Borozan, pozorišni bard Ljubiša Jovanović, primabalerina Mira Sanjina i dr. U programima za analfabetke tečajeve uvode se novi simboli sa antifašističkim predznakom. Na okupiranoj teritoriji Jugoslavije i Crne Gore u toku 1941-1945. odvijao se još jedan vid antifašističke borbe, spontan ili organizovan, koji je imao sve elemente duhovnog otpora nacizmu i fašizmu. U septembru 1941. PK SKOJ-a za Crnu Goru, Boku i Sandžak uputio je poziv skojevskim organizacijama za bojkot nastave u srednjim školama. Početkom novembra 1941. učenici nikšićke gimnazije napustili su školu i nijesu se vraćali dok je trajala okupacija; učenici pljevaljske gimnazije isto su postupili krajem novembra, dok je u cetinjskoj gimnaziji na prvim predavanjima bilo 15 učenika i 12 nastavnika. Pojedina odjeljenja đaka u Crnoj Gori su i štrajkovala u znak protesta zbog uvođenja italijanskog jezika u nastavne planove. Glavni i odgovorni urednik časopisa *Istorijski zapisi* sa Cetinja prof. Risto Dragičević odbio je povoljne materijalne uslove od strane Italijana za ponovno pokretanje tog časopisa (Lakić, 1995, 114-116; Crna Gora 1941-1945, 1970, 38). Učitelj Luka Banović je još u aprilu 1941. u Vraćenovićima saopštio svojim učenicima da su svi s uspjehom položili razred koji su pohađali, da je nastava završena i da će škola nastaviti sa radom tek u slobodnoj domovini (Kilibarda, 1969, 120).

Osim puške i štampa je bila važno sredstvo partizanske borbe i kulture. Prva partizanska štamparija u Crnoj Gori proradila je u Gostilju kod Danilovgrada polovinom septembra 1941. na tigli (mala štamparska mašina) nabavljenom iz Nikšića. Radila je do 29. marta 1942, kada je usljed treće neprijateljske ofanzive, prebačena i sklonjena u Vukotice kod Danilovgrada. Iako je pronađena od strane četničkih vojnih jedinica, ona nije mogla biti iskorišćena jer su partizani odnijeli sa sobom najvažnije dijelove za rad. U štampariji su štampani listovi *Narodna borba*, organ PK KPJ za Crnu Goru (pet brojeva) i list GŠ NOPO za Crnu Goru i Boku – *Saopštenje* (10 brojeva). Septembra 1943. u Pljevljima je na tigli odštampano nekoliko letaka i proglasa. Nešto kasnije, prilikom povlačenja bačen je u rijeku Taru jer se nije mogao prebaciti preko nabujale Tare. Tokom privremenog oslobođenja Berana (oktobar 1943. – april 1944) pronađena je ručna presa i jedan mali tigl na kojima je štampano više listova: *Naša žena* (organ AFŽ za Crnu Goru), *Omladinska*

borba, Glas Sandžaka, Narodna borba, zatim Odluke II zasjedanja AVNOJ-a, razni leci i proglasi. Štamparija je seljena u Kolašin, Donje Lipovo i Dragovića Polje gdje je u ljeto zakopana. Početkom 1945. u Crnoj Gori su radile dvije štamparije na Cetinju, i po jedna u Nikšiću i Kolašinu (Vojna enciklopedija, 1973, 586).

Oslobođenjem Nikšića (18. septembar 1944) u grad dolazi iz Lipova Predsjedništvo CASNO-a i u njemu će ostati sve do prelaska na Cetinje krajem 1944. U Nikšiću su dobijene dvije štamparije i odmah po dolasku vođstva CASNO-a odlučeno je da se zahvaljujući materijalnim, tehničkim i kadrovskim mogućnostima grada osnuje list koji će biti glasilo NOF-a Crne Gore (Stanišić, 1983, 335). U gradu, koji je od ranije bio poznat po izdavačkoj djelatnosti, i u kojem je prema jednom izvoru bilo predviđeno da se poslije bombardovanja Beograda (6. aprila 1941), nastavi sa daljim izlaženjem *Politike*, ali je to bilo osujećeno brzim završetkom aprilskog rata (Kilibarda, 1969, 69), izašao je 24. oktobra 1944. prvi broj *Pobjede*. Urednik prvog broja, kao i mnogih kasnije izašlih, bio je Puniša Perović, a uz njega list su još uređivali Jovan Četković, Erih Koš, Jovan Vukmanović, Mirko Banjević, Aleksije Obradović i Dušan Đuranović. U Nikšiću su izašla prva četiri broja, da bi nakon četvrtog broja (29. novembar 1944) štampanje lista bilo nastavljeno na Cetinju. *Pobjeda* je tada izlazila petnaestodnevno, prvi broj imao je četiri strane, za koji je uvodni članak napisao sekretar PK KPJ Blažo Jovanović. Urednik *Pobjede* bio je Puniša Perović, predratni crnogorski publicista. Naredna tri broja štampana su na osam strana. Prvi brojevi slagani su ručnim slogom sa mašinom na ručni pogon. Skoro čitav tiraž otpreman je na front, a da bi se građanstvo obavijestilo o novostima koje je list donosio, jedan dio primjeraka istican je u gradu na vidnim mjestima (Kovačević, Stanišić, Bakić, 1990, 180). Osim *Pobjede* u Nikšiću su štampani i drugi listovi: *Riječ slobode*, organ CASNO-a čija su prva četiri broja štampana u Kolašinu, a peti broj je izašao u Nikšiću 8. oktobra 1944, i kada je *Riječ slobode* prestao sa izlaženjem odlučeno je da se pokrene *Pobjeda*; štampan je i organ USAO – *Omladinski pokret* čiji se šesti broj pojavio 1. novembra 1944, a prethodnih pet brojeva štampani su takođe u Kolašinu (izgleda da je samo jedan broj izašao u Nikšiću, eventualno i broj sedam); u Nikšiću je štampan (5. novembar 1944) i jedan broj, treći po redu, lista *Naša žena* – organ AFŽ-a Crne Gore. Osim listova štampana je i brošura Puniše Perovića *Četnička izdaja u svjetlosti dokumenata*. Početkom decembra 1944, redakcije *Pobjede* i *Omladinskog pokreta* prešle su na Cetinje. U Nikšiću su osnovane *Usmene novine*, održavane petnaestodnevno, u kojima su istupali politički, kulturni i javni radnici. Kada je u pitanju masovni kulturno-prosvjetni rad, insistiralo se na takozvanoj

masovnoj narodnoj kulturi. I u toj djelatnosti značajno mjesto pripada oblicima i načinu rada koji je osmišljavan u odgovarajućim organima NOP-a, kasnije državnim organima (Perović, 1983, 325-327; Stanišić, 1983, 331).

Centralna kulturno-prosvjetna ekipa ZAVNO-a počela je sa radom u jesen, ubrzo poslije osnivačke skupštine ZAVNO-a Crne Gore i Boke u Kolašinu (15. i 16. novembar 1943). Poslije održanog Trećeg zasjedanja ZAVNO-a Crne Gore i Boke (13-15. jul 1944), gdje je ZAVNO pretvoren u CASNO, ekipa je djelovala kao Kulturno-prosvjetna ekipa CASNO-a. Dolaskom u Nikšić ova ekipa je dobila povoljnije materijalne uslove za rad (zgradu Zanatskog doma, tri klavira i još neke instrumente), da bi poslije oslobođenja Cetinja tamo prešla i nastavila sa radom. „Kulturno-prosvjetna ekipa” je bila smještena u zgradi Zetskog doma u kojoj su dobili svu potrebnu opremu i prostorije neophodne za svoj rad: garderobu, klavire (koncertni i pianino), dekoraciju, radionice, kancelarije i sale za probe. Ekipa je dobila jedan broj novih članova i zahvaljujući intenzivnom radu u Nikšiću, posebno na pripremanju složenih kompozicija za hor i pozorišne komade, dopunjen je repertoar hora novim kompozicijama. Na Cetinju je „Kulturno-prosvjetna ekipa” saradivala sa oformljenim Centralnim omladinskim pozorištem i sa Radiom Cetinje², gdje su bili česti gosti. U februaru 1945. „Kulturno-prosvjetna ekipa” pošla je na turneju (koja je trajala skoro mjesec dana), tokom koje su obišli Budvu, Miločer, Kotor, Tivat, Risan, Herceg Novi i vojnu bolnicu u Meljinama, Dubrovnik, Trebinje i Bileću. Po završetku turneje, počele su pripreme tokom marta mjeseca za sljedeću turneju po Albaniji. U Albaniju se krenulo 1. aprila 1945. i tokom turneje koja je trajala skoro jedan mjesec, ekipa je obišla Skadar, Tiranu, Elbasan i Korču, gdje je izvodila muzički i dramski program (Brajičić, 1983, 275-278, 292-295).

Na Trećoj sjednici Predsjedništva CASNO-a u Nikšiću 29. septembra 1944. raspravljana su, između ostalog, složena pitanja prosvjetno-kulturnog rada. Konstatovano je da je glavni problem što još uvijek nije osnovana prosvjetna organizacija, a u cilju efikasnijeg rješavanja tekućih pitanja tražilo se formiranje prosvjetnog savjeta. Teškoće su bile velike i u pogledu udžbenika, programa, zgrada koje su gotovo sve bez stakala i dr. Pitanje obaveznosti posjećivanja škola posmatrano je i kao političko pitanje, pa je trebalo u narodu popularisati iste. Na ovoj sjednici, kao jedan od najvažnijih koraka u daljem razvoju prosvjete predstavljalo je sazivanje konferencija svih prosvjetnih radnika Crne Gore (Lakić, 1975, dok. br. 16).

2 Formirano je na Cetinju u novembru 1944, kao treća radio-stanica u oslobođenoj Jugoslaviji (Lakić, 1983, 160).

PRVA KONFERENCIJA PROSVJETNO-KULTURNIH RADNIKA

Prva konferencija prosvjetno-kulturnih radnika Crne Gore održana je u Nikšiću 8. novembra 1944. u vrijeme kada je najveći dio teritorije Crne Gore bio oslobođen. Konferenciji održanoj u punoj sali Narodnog doma, prisustvovali su kulturno-prosvjetni radnici iz svih krajeva Crne Gore: učitelji, profesori, sveštenici, đaci, studenti i dr. Konferenciji je dat veliki značaj i na njoj su aktivno učestvovali u radu najistaknutije ličnosti društveno-političkog života Crne Gore: prof. dr. Niko Miljanić, Blažo Jovanović, Božo Ljumović i dr.

U podnesenim referatima konkretno se ušlo u probleme prosvjetnog života i rada na teritoriji Crne Gore. Naglašeno je da nije dovoljno samo istaći pravo na školu, već to pravo treba svima omogućiti. Škole moraju biti narodne, odnosno, tako organizovane da služe narodu. Apostrofirana je uloga prosvjetnog radnika koji mora imati neophodnu inicijativu u poslu kojim će se baviti, što je podrazumijevalo da ne smije tražiti i čekati direktivu za svaki i najmanji posao, i da se ne smije obeshrabrivati pred objektivnim teškoćama u inače teškom vremenu za život i rad, ne samo škola već uopšte. Konferencija je ostala upamćena po mnogobrojnim debatama u kojima je učestvovao veliki broj prisutnih. U raspravi su izloženi principi razvoja prosvjete u ratnim uslovima, kao i konkretna pitanja kulturno-prosvjetnog života u Crnoj Gori. Raspravom nijesu zaobidena ni mnoga druga, značajna pitanja, koja su se ticala narodnog prosvjećivanja, analfabetskih tečajeva, podizanja kulturnog nivoa naroda, otvaranja domova kulture, čitaonica i biblioteka. Posvećena je pažnja i nekim veoma stručnim pitanjima, kao na primjer, izvođenju nastave, usmjerenosti škola, mogućnosti realizacije nastavnog plana i programa, imajući u vidu materijalno stanje i kadrovske mogućnosti, udžbeničku i drugu literaturu, kao i druga nastavna sredstva neophodna za izvođenje nastave. Govoreno je i potrebi da se očuva „čistota našeg divnog jezika”.

Bitno je da su sva pitanja koja su pokrenuta na konferenciji ostala dugoročni zadatak Prosvjetnog savjeta. Ovaj savjet je osnovan kao savjetodavni organ Povjereništva za prosvjetu Predsjedništva CASNO-a. Posebno treba istaći da su u njegov sastav ušli afirmisani prosvjetni radnici (univerzitetski profesori, iskusni srednjoškolski profesori i učitelji, studenti i đaci). Zaključeno je da se što prije održe stručni učiteljski kursevi. Međutim, zbog vojno-političke situacije u Crnoj Gori, u realizaciji svih zaključaka moglo se krenuti tek početkom 1945. Tada se održavaju kursevi za učitelje u Pljevljima, Baru, Andrijevići, Podgorici, Cetinju. Izbor

kandidata za kurs vršili su prosvjetni odsjeci pri NOO, rukovodeći se privrženosti kandidata NOP-u. Vodilo se računa o angažmanu većeg broja intelektualaca, koji bi privremeno zamjenjivali učitelje koji pohađaju kurs, kako nastava ne bi trpjela zbog njihovog odsustva, i da na kurs idu samo oni privremeni učitelji koji će se ubuduće posvetiti tome pozivu: đaci sa četiri i više razreda gimnazije, učiteljske ili neke druge srednje škole. Usvajanjem nove organizacije omogućen je rad sa više stručnosti i organizovanosti. Konferencije prosvjetnih radnika organizovane su u sreskim mjestima i širim regionima (na Cetinju, u Novom Pazaru – za učitelje iz Pljevalja, Bijelog Polja, Kolašina i dr). Mnogobrojne ocjene i zapažanja iznesene na Prvoj konferenciji prosvjetnih radnika Crne Gore i osnivanje Pedagoškog savjeta sa označenjem njegovih konkretnih zadataka, bili su dragocjena pomoć organima narodne vlasti u nastojanju da se unaprijedi prosvjetni rad u Crnoj Gori (Lakić, 1983, 300-305).

Na Osmoj sjednici Predsjedništva CASNO-a, održanoj 3. januara 1945. na Cetinju, razmotreni su rezultati Prve konferencije prosvjetnih radnika Crne Gore. Istaknuto je da je konferencija u Nikšiću dala dobre rezultate uz preporuku da se sa njima treba nastaviti, jer se na konferencijama, pored donošenja planova o radu i ispitivanja problema u prosvjeti, prosvjetni radnici upoznaju sa NOP-om i smjernicama prosvjete kojima treba da služe. Tražila se hitnost u otvaranju svih vrsta škola uz rješavanje problema ishrane učenika koji inače ne bi mogli ni prisustvovati nastavi, do rješavanja tog gorućeg problema. Dat je predlog da se reorganizuje Povjereništvo prosvjete osnivanjem četiri odjeljenja: za opštu narodnu prosvjetu, za školstvo, za kulturu i za administraciju (Lakić, 1975, dok. br. 21).

MATERIJALNE ŠTETE I RAZARANJA NA OBJEKTIMA INSTITUCIJA KULTURE

Na kraju treba naglasiti da je u Drugom svjetskom ratu u toku ratnih operacija na tlu Crne Gore,³ uz velike ljudske i materijalne žrtve, praktično razorena mreža predratnih prosvjetnih i kulturnih institucija. Nekoliko statističkih podataka ilustruju obim stradanja u Crnoj Gori: u toku rata poginulo je ili strijeljano 40.446 stanovnika; ratnih siročadi bilo je preko 6.000; do 65.000 osoba

3 Italijanske i njemačke oružane snage ušle su u Crnu Goru 17. aprila 1941, a posljednji okupatorski vojnik napustio je teritoriju Crne Gore 4. januara 1945. godine (Lakić, Pajović, Vukmanović, 1963, 11, 716).

je izgubilo hranioca u ratu; uništeno je 900 državnih zgrada, od toga 321 školska; ukupna ratna šteta iznosila je 43.813.295.569 dinara po cijenama obračunatim iz 1938 (Kovačević, 1986, 33-34). Arhivski podaci ukazuju da je pričinjena ratna šteta prosvjetnim ustanovama, kulturno-istorijskim spomenicima, uz gubitak nacionalnog dohotka u tim institucijama iznosio 129.020.000 dinara (Ministarstvo prosvjete Cetinje – Zemaljskoj komisiji za ratnu štetu, DACG, f. MPNRCG, fasc. 3). U 443 osnovne škole potpuno su uništeni inventar i biblioteke; u 20 srednjih škola potpuno su uništeni inventar, biblioteke, zbirke, kabineti i laboratorije, a u dvije škole su djelimično uništeni (Uništavanje školskih zgrada, inventara i nastavnih sredstava za vreme okupacije na teritoriji Jugoslavije, AJ, f. 317-50-73). Opljačkani su mnogobrojni arhivski fondovi na Cetinju, zatim Istorijski arhiv u Kotoru, brojne higijensko-zdravstvene ustanove, crkve i manastiri, itd. (Žugić, 1997, 552; Kovačević, 1986, 34-35).

ZAKLJUČAK

Prosvjetno-kulturni rad KPJ i novih organa narodne vlasti na oslobođenim teritorijama u Crnoj Gori u toku rata 1941-1945. nosio je ista obilježja kao i na ostalim oslobođenim teritorijama Jugoslavije. KPJ je vodeći rat i revoluciju istovremeno davala smjernice i sprovodila kulturno-prosvjetnu politiku u skladu sa svojim ideološkim načelima. Poseban akcenat je dat na to da kultura mora „ući” u narod i postati dostupna širokim slojevima stanovništva. Umjesto dotadašnjeg kulturnog „elitizma” insistiralo se na masovnoj kulturi. Dok je rat trajao posebno mjesto u širenju kulture imala je štamparska djelatnost. U ratu je ona neizbježno morala biti i političkim glasnikom, preko kojeg je KPJ širila svoju ideologiju i jačala svoje pozicije među stanovništvom. Uz štampu i amaterska kulturno-umjetnička društva (ekipe) imale su vidnu ulogu u radu na oslobođenim teritorijama. Još dok je rat trajao i kako se širila oslobođena teritorija, KPJ i nova vlast su donosili čitav niz zakonskih mjera, koje su imale za cilj da što prije pokrenu kulturno-prosvjetni život. Tražilo se, tamo gdje je to moguće, da se otvaraju osnovne škole, prikupljaju udžbenici i nastavna sredstva, pokreću analfabetski tečajevi za opismenjavanje stanovništva i drže predavanja stanovništvu na razne teme i dr. Trebalo je što spremnije dočekati završetak rata i pokrenuti ukupni društveno-ekonomski život. Kultura i prosvjeta su od početka tretirane od strane KPJ kao polje djelovanja od izuzetnog značaja. Imajući u vidu veličinu ratnih razaranja institucija prosvjete i kulture

Crne Gore, KPJ i narodnu vlast čekao je ogroman posao ponovnog izgrađivanja i unapređivanja institucija i prosvjećivanja stanovništva kao bitnog preduslova za planirani poslijeratni društveno-ekonomski razvoj.

REFERENCES:

Uništavanje školskih zgrada, inventara i nastavnih sredstava za vreme okupacije na teritoriji Jugoslavije. 1945, f. 317, Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, fasc. 50, arh. jed. 73, Arhiv Jugoslavije (AJ).

Ministarstvo prosvjete Cetinje – Zemaljskoj komisiji za ratnu štetu. fasc. 5, 1945, jun 18, dok. br. 272, 2/1945, f. Ministarstvo prosvjete NR Crne Gore (MPNRCG), Državni arhiv Crne Gore, Cetinje (DACG).

Crna Gora 1941-1945. (1970). Titograd, Novinsko-izdavačko preduzeće „Pobjeda”.

Dimić, Lj. (1997). *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941.* knj. II, Beograd, Stubovi kulture.

Kilibarda, M. G. (1969). *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919-1969.* Nikšić, Odbor za proslavu pedesetogodišnjice SKJ, SKOJ-a – SSJ Opštine Nikšić.

Kovačević, B. (1986). *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952. godine.* Titograd, NIO „Univerzitetska riječ”.

Kovačević, B., Stanišić, S., Bakić, M., (1990). *Drugi kongres Komunističke partije Crne Gore. Stenografske bilješke.* Republički centar za kulturno-umjetničku djelatnost – Istorijiski institut SR Crne Gore.

Lakić, Z. (1975). *CASNO. Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja 1944-1945.* Titograd, Istorijiski institut Crne Gore.

Lakić, Z., Pajović, R., Vukmanović, G., (1963). *Narodnooslobodilački rat u Crnoj Gori 1941-1945. Hronologija događaja.* Titograd, Istorijiski institut SR Crne Gore.

Lakić, Z. (1983¹). *Poslijeratni razvoj kulture u Crnoj Gori (1945-1980).* *Bibliografski vjesnik*/1, 157-177.

Lakić, Z. (1983²). *Prva konferencija prosvjetnih radnika Crne Gore.* In: Zbornik radova, *Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u.* Nikšić, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević”.

Lakić, Z. (1995). *Duhovni otpor fašizmu – Jugoslavija 1941-1945.* *Istorijiski zapisi*, 2, 112-125.

Marović, B. (1987). *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953.* Titograd,

Istorijski institut Crne Gore – NIO „Univerzitetska riječ”.

Perović, P. (1983). Oslobođeni Nikšić – sjedište rukovodstva NOP-a Crne Gore. In: Zbornik radova, *Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*. Nikšić, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević”.

Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. knj. 2, Nolit, Beograd.

Radojičić, B. (2015). *Crna Gora. Geografski enciklopedijski leksikon*. Nikšić, Filozofski fakultet.

Stanišić, M. (1983). Vojni i politički značaj oslobođenja Nikšića. In: Zbornik radova, *Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*. Nikšić, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević”.

Statistički godišnjak NRCG – 1955. Titograd, Zavod za statistiku.

Vojna enciklopedija, 1973². Tom 6, Beograd, Redakcija Vojne enciklopedije.

Žugić, T., (1997). Privredna razaranja u Crnoj Gori 1941-1945. In: Zbornik radova CANU, *Drugi svetski rat – 50 godina kasnije*. Knj. 1, Podgorica, CANU-SANU.